

مثنوی سلیمان و بلقیس، از نظام استرآبادی (بررسی نسخه دانشکده ادبیات دانشگاه فردوسی مشهد)

امین حق پرست^۱

چندی پیش به منظور انجام تحقیقی درسی به بخش نسخه‌های خطی کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه مشهد رفتم، فهرست را نگاه کردم و از آن میان نام کتاب‌هایی را یادداشت و نسخه‌هایی را ملاحظه کردم. مثنوی سلیمان و بلقیس نظام استرآبادی نظرم را جلب کرد. در جست و جوییم در مورد نظام به مطلب دوست عزیز جناب بشری در پابریگ یازده آوردم که در آنجا اشاره شده بود به اینکه دیوان نظام به همت آقای حیدری یساولی تصحیح شده و آماده چاپ است.^۲ نیز در این جستجوها متوجه شدم که این کتاب زمانی جزو کتاب‌های کمیاب بوده و مرحوم هدایت نیز از به دست نیامدن نسخه آن سخن گفته است.^۳ در مورد نظام استرآبادی هم باید گفت که او در زمان خود به حسن شاعری و منقبت‌سرایی ائمه اطهار شهره بوده است و مهارتی هم در معما داشته است. بنا بر تذکره‌ها از او دیوان و یک مثنوی سلیمان و بلقیس به جا مانده، اما با رجوع به فهرست دنا، آثار او را این گونه می‌یابیم: بواسیر و نواسیر = نواصیر، چرخیات = معراج‌الخیال، دیوان نظام استرآبادی، سعادت‌نامه،

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فردوسی مشهد.

۲. بشری، جواد، آیین پژوهش، شماره ۱۳۰، مهر و آبان ۱۳۹۰، ص ۷۳.

۳. این دیوان اخیراً توسط کتابخانه مجلس منتشر شده. اما نه تصحیح آقای حیدری، بلکه تصحیح خانم‌ها شایسته ابراهیمی و مرضیه بیک‌وردی لو است و هنوز به بازار نیامده است، اما خبر نشر آن را می‌توان در سایت کتابخانه مجلس یافت. بر مبنای گزارشی که روابط عمومی کتابخانه از بخش‌های تشکیل‌دهنده این دیوان در همان سایت به دست داده، مثنوی مورد اشاره در این نوشتار، جزو بخش‌های تشکیل‌دهنده این تصحیح نیست (یادآوری جناب بشری).

۴. آذر بیگدلی، آتشکده آذر، بخش دوم، به تصحیح حسن سادات ناصری، تهران، امیرکبیر، ۱۳۳۸، ص ۸۰۰.

سلیمان و بلقیس، معما، منهج‌الهدی^۱

سرایش داستان زندگی حضرت سلیمان، یکی از موضوعات رایج عصر تیموریان و صفویان بوده است^۲ در این دوران این داستان دینی و عشقی جانشین داستان یوسف و زلیخا شده و شاعران با عنوان‌هایی چون سلیمان و بلقیس، بلقیس و سلیمان، سلیمان نامه، پری‌خانه و... دست به نظم این داستان زده‌اند که می‌توان به زلالی خوانساری (قرن ۱۱) فیضی دکنی (م ۱۰۰۴) ابوالمکارم شهود (م ۱۰۱۹) و حیاتی گیلانی (م ۱۰۲۸) اشاره کرد. از میان شاعرانی که نام بردیم، منظومه حیاتی گیلانی در مقاله مفصلی مورد بررسی قرار گرفته است. در این مقاله یکی از جنبه‌های اهمیت اثر حیاتی گیلانی، تازه بودن موضوع داستان دانسته شده و دیگر اینکه منظومه‌ای است درباره حضرت سلیمان که با این مقدار ابیات سروده شده است^۳ که در این هر دو ویژگی، نظام استرآبادی (م ۹۲۱) بر حیاتی پیش قدم است.

با این مقدمات نسخه را جدی‌تر مورد بررسی قرار دادم و نکاتی را در مورد آن یادداشت کردم. در مراجعه به فهرست دنا دیدم که علاوه بر نسخه دانشکده ادبیات مشهد، دو نسخه دیگر از این کتاب معرفی شده است:^۴ یکی نسخه مدرسه گوهرشاد که پس از مراجعه به کتابخانه آستان قدس متوجه شدم فهرست‌نویس اشتباه کرده و این شماره اصلاً مربوط به سلیمان و بلقیس نیست و دیگری میکروفیلمی در دانشگاه تهران که بسیار بدکیفیت است.^۵ نسخه دانشکده ادبیات مشهد، نسخه کاملی نیست؛ آغاز و انجامش افتاده، اما با توجه به ویژگی‌های خط آن می‌توان آن را از قرن دهم دانست. این نسخه، نزدیک به زمان مؤلف است و با توجه به بدکیفیت بودن میکروفیلم دانشگاه تهران، باید در امر تصحیح و تحقیق روی این منظومه مورد توجه قرار گیرد. در اینجا حاصل بررسی‌هایم روی این نسخه را که شامل توصیف نسخه و مرتب سازی اوراق پراکنده آن است، می‌آورم:

۱- نسخه مورد بررسی ما که با شماره ۳۰۴ (۶۸ فرخ) تحت عنوان مجموعه دو رساله در فهرست نسخه‌های کتابخانه دانشکده ادبیات مشهد معرفی شده،^۶ طبق شماره گذاری متأخر بالای سمت چپ، ۱۳۶ صفحه دارد که صفحات ۱۸ و ۱۹ آن ساقط است. شماره‌گذاری دیگری هم روی صفحات هست که متقدم‌تر به نظر می‌رسد و برگ شمار است و به ۶۷ ختم می‌شود. این نسخه در متن شامل ۱۹۵۹ بیت از مثنوی سلیمان و بلقیس و در

۱. درایتی، مصطفی، فهرستواره دست‌نوشته‌های ایران (دنا)، ج ۱۱، تهران، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۹، ص ۱۲۹۹.

۲. صفا، ذبیح‌الله، تاریخ ادبیات در ایران، ج ۵، تهران، فردوس، ۱۳۳۸، ص ۹۷۰.

۳. اسماعیل‌زاده و دیگران، «تحقیق در مثنوی سلیمان و بلقیس حیاتی گیلانی و تطبیق آن با کتب قصص‌الانبیاء؛ تفسیر و تاریخ به همراه شرح احوال شاعر»، پژوهش زبان و ادب فارسی، شماره دوازدهم، بهار ۱۳۸۸، ص ۵۸.

۴. رک: درایتی، ج ۶، ۱۹۵.

۵. متأسفانه در فهرست میکروفیلم‌های دانشگاه تهران، اشاره ای نشده است که اصل این نسخه در کجاست (رک: دانش پژوه، محمدتقی، فهرست میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۶۳، ص ۲۲).

۶. فاضل، محمود، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی، مشهد، دانشگاه فردوسی، ۱۳۵۴، ص ۱۶۹.

حاشیه شامل ۲۳۴۳ بیت از مثنوی مهر و مشتری است. هر دو مثنوی ناقص‌اند و علاوه بر افتادگی اول و آخر، اوراق نسخه نیز جا به جا شده است که این به هم‌ریختگی ممکن است به دلیل رکابه نداشتن نسخه باشد. در صفحه هفت کتاب یک نگاره بسیار آسیب دیده هست که با توجه به متن باید نگاره «رفتن داوود و سلیمان به شکار» بوده باشد. هر برگ در متن نسخه ۳۰ بیت و اگر عنوان داشته باشد، ۲۸ یا ۲۹ بیت دارد. در حاشیه هم تعداد ابیات بسته به اینکه عنوان داشته باشد یا نه، میان ۳۴، ۳۵ و ۳۶ بیت متغیر است.

خط نسخه در متن و حاشیه نستعلیق است و ویژگی‌هایی دارد که از قدمت آن حکایت می‌کند و می‌توان آن را مربوط به قرن دهم دانست. این ویژگی‌ها عبارتند از: بلند بودن بیش از حد کشیده‌ها و سرکج‌ها، نحوه کرسی بندی در سطرها، کج نوشتن دُم میم - که این ویژگی مربوط می‌شود به مراحل اولیه تکوین نستعلیق - نحوه اتصالات حروف مثلاً حرف «ف»، بیرون گذاشتن نقطه نون که البته همه جا رعایت نشده و در آخر، شبیه نون نوشتن حرف «را» در اتصال به حرف «ها»؛ که این ویژگی‌ها حکایت از کهن بودن نستعلیق این کتاب دارند. همچنین در رسم الخط این نسخه کسره اضافه در بسیاری موارد اشباع شده است؛ یعنی مثلاً بر من را بری من نوشته است.

نظام استرآبادی در همین مقدار ابیاتی که در این نسخه از مثنوی سلیمان و بلقیس باقی مانده، دو بار تخلص خود را آورده و یک بار هم به معماگویی خود اشاره کرده است:
صفحه ۶۳:

نظام این سخن در روش خاص تست
قبولی اگر هست اخلاص تست
صفحه ۱۲۴:

کنی صرف بی صرفه نقدت نظام
بیندیش از آن دم که گردد تمام
صفحه ۱۱:

بر این پایه چون فکرتم پا نهاد
قدم بر بساط معما نهاد
ز هر صنعتی خاطرم یافت کام
ولی از معما برآورد نام
خوش آن خامه کو شد معما نگار
که بیت معما بود نام دار

۲- همان طور که گفته شد، این نسخه ناقص است و اوراق آن جا به جا شده است. نسخه رکابه ندارد تا با کمک آن اوراقش را مرتب کنیم. میکروفیلم دانشگاه تهران هم بسیار بد کیفیت و در بسیاری موارد ناخوانا است. راه حلی که می‌توان بدین منظور به کار برد، این است که با توجه به مثنوی مهر و مشتری که در حاشیه این نسخه هست و خوشبختانه تصحیح انتقادی شده، ابیات مثنوی سلیمان و بلقیس را در این نسخه مرتب کنیم. از طرفی می‌توان با محاسبه افتادگی‌های مثنوی مهر و مشتری در این نسخه، افتادگی‌های سلیمان و بلقیس را هم حدس زد. تعداد ابیات مثنوی مهر و مشتری در نسخه چاپ شده توسط آقای دکتر مصطفوی^۱، ۵۰۹۵ و در نسخه ناقص

۱. عصار تبریزی، مهر و مشتری، به تصحیح رضا مصطفوی سزواری، تهران، دانشگاه علامه طباطبائی، ۱۳۷۵.

